

הניסיונות להתיישבות יהודית בערבה ובראש מפרץ אילת בתקופת המנדט

מבוא

הנגב הדרומי, הערבה וראש מפרץ אילת היו ונשארו האזורים הזנוחים ביותר בתהליך ההתיישבות העברית החדשה בארץ ישראל. מול התיישבות ענפה ורחבת ממדים במישור החוף ובעמקים, התיישבות מועטה אך חשובה בהרי הגליל, במרכז הארץ ובנגב הצפוני (ותחנות מחקר באזור זה) וניסיונות להתיישבות יהודית באזור הגולן ובעבר הירדן, בולט האזור הדרומי של ארץ ישראל כדלילות אוכלוסייתו היהודית. בתקופת המנדט לא נתקיים בו אף יישוב של קבע, ולאחר הקמת מדינת ישראל הוא יושב רק באופן חלקי והדרגתי. ההיסטוריוגרפיה הציונית מיעטה לעסוק באזור זה. הספרות העוסקת בתולדות ההתיישבות העברית החדשה בארץ ישראל לא דנה עד כה בניסיון ליישב את הערבה או בניסיונות לתקוע יתר בחוף מפרץ אילת.¹ אזור זה אוזכר רק בדיונים מדיניים על עתיד ארץ ישראל או בהקשר לקביעת גבולותיה הפוליטיים, והנגב הדרומי כמו נעלם מספרי הגיאוגרפיה של ההתיישבות הציונית.

כפי שנראה להלן, אזור הערבה וראש המפרץ משכו אליהם חולמים ומתכנני התיישבות בתקופת המנדט, ואף הוצעו תכניות מפורטות, המבוססות על מסעי מחקר באזור. בפועל, אכן לא נתבצע דבר בשטח עד לסיום תקופת המנדט, אך זאת לא בשל חוסר יזמה והעדר התעניינות אלא בשל קוצר ראות של המנהיגות הציונית, בשל פעולות לא מתואמות של יזמי ההתיישבות ובשל הקשיים האובייקטיביים שעמדו בפני הרוצים להתיישב באזור קשה וצחיח זה.

1. ראה, למשל, אלכס ביין, תולדות ההתיישבות הציונית, רמת גן 1976; חיים גבתי, מאה שנות התיישבות, תל אביב תשמ"א. שני ספרי יסוד אלה אינם מזכירים כלל ניסיונות התיישבות באזור הנחקר. גם בספרות העוסקת בנגב אין הרבר נזכר, וראה: רות קרק, תולדות ההתיישבות החלוצית בנגב עד 1948, רמת גן 1972; הנ"ל, המדיניות הציונית ביישוב הנגב עד הקמת מדינת ישראל, ספר ארץ ישראל, י"ז (ספר ברור), ירושלים תשמ"ב, עמ' 101-107. גם י. כרסלבי, בספרו "אל אילת וים סוף", תל אביב 1953, וכן בחוברת "עקבה", תל אביב תש"ד, אינו מתייחס כלל לניסיונות ההתיישבות באזור, אם כי במקורות לספריי מזכיר דיווחים שיתוארו בהמשך.

להלן ייסקרו התכניות ליישוב האזור בתקופת המנדט, תוך שימת דגש על הפעילות הקשורה בראש המפרץ, כלומר על תכניות התיישבות המבוססת על ניצול הים ואוצרותיו ועל תכניות התיישבות הקלאית בערבה.

הרקע הגיאוגרפי ותכניות מדיניות

כדי להבין תכניות התיישבות בכלל, ובפרט את הקשיים הכרוכים בהן, יש להכיר את המסד הגיאוגרפי של האזור המיועד להתיישבות. צורך זה בולט במיוחד כאשר דנים בהתיישבות באזורים שאינם נוחים לפעילות האדם: מדבריות, הרים, ביצות ועוד. האזור הנידון כאן הוא מהאזורים הקשים ביותר להתיישבות בארץ ישראל, ודלילות היישוב בו כיום מעידה על כך. כפי שנראה בהמשך, התנאים הלא נוחים להתיישבות היו בין הגורמים העיקריים שמנעו פעילות באזור, אך בו בזמן לא נעלם מעיני היוזמים, שניסו ליישב את ראש המפרץ ואת הערבה, הפוטנציאל שבאזור. סקירה גיאוגרפית קצרה על אופיו של האזור תסייע להבין את התהליכים ההתיישבותיים בו.²

הערבה היא המשכו הדרומי של שקע הירדן; במזרחה – מדרונות תלולים העולים אל הרי ארום הגבוהים, ובמערבה – מדרונות נמוכים יותר העולים אל הרי הנגב. רוחב קרקעית הערבה נע בין 10-25 ק"מ ואורכה – מקצהו הדרומי של ים המלח ועד לראש המפרץ – 175 ק"מ. אקלים הערבה צחיח קיצוני, וממוצע הגשמים הוא פחות מ-25 מ"מ (כ-5% מכמות המשקעים במישור החוף). הטמפרטורות גבוהות לכל אורך הערבה בשל גובהה המועט. הצחיחות שלטת בכל צורות הגוף וגם בצמחייה, אך באזורים מסוימים, שאלהים מגיעים מי שטפונות בודדים או שמפלים מי התהום שלהם גבוה, בולטות בחורף נקודות ירוקות של שיחי מדבר. נתונים טבעיים אלה אינם נוחים לפעילות האדם. עם זאת, סימנים שונים המעידים על יישוב האזור וניצולו בימי קדם נטעו תקווה, שאפשר לפתח בו יישוב חקלאי מודרני. קיומו של האדם בערבה נתאפשר הודות לכמה מעיינות בשולי השקע. מעיינות אלה ניוונים מזרימה תת קרקעית שמקורה בסופות גשמי החורף בנגב ובכמויות המשקעים הגדולות יותר בהרי ארום. מעיינות יסתבה, עין חצבה ועין יהב, אפשרו אמנם קיום יישובים חקלאיים קטנים, אך למעשה יכלו אלה להתקיים, רק כאשר התקיימה לצדם פעילות יישובית אחרת; הכוונה לניצול מרבצי הנחושת באזור "מכרות המלך שלמה" ובתמנע, וכן לניצול הערבה כאזור מעבר. שני אלה, ובמיוחד העובדה שהאזור שימש למעבר, הן שמשכו יזמים להציע

2. הסקירה מבוססת בעיקרה על ספרו של יהודה קרמון, ארץ ישראל, תל אביב 1978, עמ'

תכניות ליישוב האזור והן שקבעו את עמדת השלטונות הבריטיים בנושא. זאת, אף על פי שנתביי המסחר העיקריים לא עברו בעבר דרך הערבה אלא לאורך הרמות שמעליה, ממזרח וממערב. "דרך המלך" עברה במזרח, ושם גם נסללה בסוף התקופה העות'מאנית המסילה החיג'אזית מרמשק אל הערים הקדושות, מכה ומדינה.

ראש מפרץ אילת הינו הקצה הצפון-מזרחי של ים סוף, המתחבר לאוקיינוס ההודי. הנוף של הרי אילת ותנאי האקלים מנעו התיישבות חקלאית, ואופי היישוב נקבע על פי מצאי מקורות המים. ההיסטוריה של היישוב בראש המפרץ ארוכה. הנמל, המאפשר קשר עם ים סוף ועם האוקיינוס, היה בין הגורמים המרכזיים לפעילות באזור בתקופת המנדט. אולם, למעשה, שימש ראש המפרץ כנמל וכמוצא לים רק בתקופות מעטות וקצרות, הן בשל תנאי שיט קשים בים סוף והן בשל קשיי המעבר מראש המפרץ לשאר אזורי הארץ ולחופי ים סוף. יותר משימשו ראש המפרץ והעיר עקבה כנמל ימי, שימש האזור כתחנה בנתיב היבשתי ממצרים דרך סיני לחצי האי ערב. אולם במחצית השנייה של המאה ה"ט, כאשר נפתח שירות ימי לעולי רגל מסואץ לג'דה, הנמל של מכה, ובמיוחד לאחר פתיחת תעלת סואץ, חדלו השיירות להשתמש בדרך ההיסטורית, ועקבה ירדה מגדולתה והפכה לכפר דייגים קטן. עם זאת, כפי שנראה להלן, הפוטנציאל התחבורתי ואפשרויות הקשר היבשתי בין הים התיכון לים סוף, תוך עקיפת תעלת סואץ, היו בין הגורמים שהשפיעו על כל הפעילות באזור.

ערב העלאת תכניות ההתיישבות הציונית באזור היתה אפוא הערבה ריקה מכל יישוב קבוע ושימשה רק שבטים בדווים בודדים, ובראש המפרץ, בעקבה, היה יישוב דייגים קטן בן כמה עשרות משפחות. החשיבות של האזור בתקופה זו היתה אפוא מועטה, אולם דווקא באזור זה נתמקדו תביעותיה האימפריאליות של בריטניה, והדיונים על עתידו של האזור אף הביאו למשבר בינלאומי. קצרה היריעה מלתאר כאן את כל תולדות הסכסוך שהביא לקביעת קו ההפרדה המנהלי בין סיני לבין שאר שטחי האימפריה העות'מאנית,³ אך ראוי לציין, כי דווקא באזור שחון ונידה זה תוחמו לראשונה גבולותיה הפוליטיים של ארץ ישראל, גבולות הקיימים עד היום. הדיון נסב אז – ומאוחר יותר – על האפשרויות האסטרטגיות הגלומות באזור, יותר מאשר על האפשרויות ליישובו.

חשיבות אסטרטגית זו באה לידי ביטוי בדיונים שנערכו לאחר מלחמת העולם הראשונה באשר לעתיד האזור. בדיונים אלה, שכבר נסקרו בהרחבה בספרות המחקרית,⁴ השתתפה התנועה הציונית באורח פעיל, תוך שהיא חותרת להכליל

3. ראה בהרחבה א. זה, "המשבר של מפרץ אילת בשנת 1906", ספר אילת, ירושלים 1962, עמ' 194-206.

4. ג. ביגר, "לבעיית קביעת הגבול הדרומי של ארץ ישראל לאחר מלחמת העולם הראשונה", המזרח החדש, ל', תשמ"א, חוברת 4-1, עמ' 124-137.

בתחומי ארץ ישראל המנדטורית את כל שקע הערבה, את השטחים ממערבו וממזרחו וכן מוצא יבשתי לראש המפרץ. כל הדיונים בעתידו של האזור נערכו על פי מפות וספרות נוסעים, בלי שאיש מחברי התנועה הציונית ביקר באזור. לעומת הבקאות הגיאוגרפית הרבה שגילו המומחים הציונים באשר לגבולותיה הצפוניים והמזרחיים של ארץ ישראל, בקיאות שהתבססה על הכרה בלתי אמצעית של השטח, לא זכו הערבה וראש מפרץ אילת לביקור כלשהו של מומחים בעת הדיונים על מיקום קווי הגבול העתידיים, חוץ מפגישתם ההיסטורית של חיים וייצמן והאמיר פייסל בעקבה, פגישה שלא נגעה כלל לדיונים על האזור ושיכלה להיערך בכל מקום אחר. השיקולים שהנחו את התנועה הציונית בדיונים על קביעת קווי הגבול באזור היו בעיקרם אסטרטגיים-תחבורתיים, ולפיכך, כאשר הושגה תביעתם להבטיח מוצא לים סוף, פנו מנהיגי התנועה לאזורים אחרים ולא התעניינו עוד באזור במשך תקופה ארוכה. בשנות העשרים, כאשר עתידה של ארץ ישראל כיחידה אחת, כולל הערבה וראש המפרץ, נראה מובטח, לא התקיים כל דיון על גורל האזור, והוא "נעלם" למעשה מהתודעה הציונית. בראשית שנות השלושים, ובעיקר עם התחלת הדיונים שעתידים היו להביא לחלוקת הארץ, נפרשו מחדש מפות האזור, והתנועה הציונית "גילתה" אותו מחדש. עד אותה עת ניסתה ההנהגה הציונית על כל שלוותיה להשיג אישור בריטי לפעילות התיישבותית בעיקר בנגב הצפוני, וכל מאמציה כוונו להבטיח ביצוע סקרים לשם חיפוש מים, שהיו תנאי הכרחי לכל התיישבות באזור. מכיוון שברור היה, כי הנגב הדרומי, הערבה וראש המפרץ אינם מתאימים ליישוב חקלאי בקנה מידה רחב – ובתקופה זו, שנות העשרים וראשית שנות השלושים, היה הגורם החקלאי-כלכלי המניע העיקרי בתהליך ההתיישבות – הוזנת האזור הנידון להלוטין, וגם אם הועלו תכניות לגביו, הן נדחו מנימוקים כלכליים.

חשיבותו האסטרטגית של המעבר מהים התיכון למפרץ עקבה לא נעלמה, כמובן, מעיני מעצבי המדיניות הבריטית באזור, וההנהלה הציונית ראתה באינטרס הבריטי מנוף לפעולות ההתיישבות היהודית בנגב. לאחר שכל הניסיונות לשדל את הבריטים לסייע לתכניות ההתיישבות העברית בצפון הנגב נכשלו, העלה וייצמן מחדש בראשית שנת 1934 את הטענה, כי שיתוף פעולה בין הציונים לבריטים עשוי לסייע להם בכל הקשור לשליטתם במזרח הים התיכון,⁵ וייצמן טען, כי ארץ ישראל הינה בסיס מעבר הכרחי מבריטניה להודו. נמל חיפה הוא הטוב בנמלי מזרח הים התיכון, ונמל עקבה, אם יפותח ואם ייסלל אליו כביש נוה, יוכל להוות אלטרנטיבה לתעלת סואץ. חשיבות אזור ראש המפרץ הלכה וגברה. בקיץ 1935 שלח בן גוריון, שרעיון יישוב הנגב ליווה אותו זה מכבר, תזכיר

5. *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*, G. Sheffer (Ed.), VI, XVI, p. 206. (להלן: אגרות וייצמן) (1933-1935), Jerusalem 1978.

לווייצמן, ובו העלה נימוקים שראוי היה, לדעתו, להציגם בפני הבריטים במשא ומתן על ההתיישבות בנגב.⁶ בראשית דבריו ציין את חשיבות ההתיישבות החקלאית בנגב, אולם החידוש בתזכירו היה שימת הדגש על ראש המפרץ. בתזכיר הודגשה חשיבותם של עקבה ושל הערבה עבור הבריטים בהווה, אך בן-גוריון צפה גם קדימה ותיאר את חשיבותו המסחרית של האזור בעתיד, לאחר שארץ ישראל תיהפך למרכז התעשייתי של המזרח הקרוב וכשייווצרו קשרים עם אסיה דרך עקבה. כמו כן חזה את היום בו יפנו הבריטים את מצרים תחת לחץ פוליטי או צבאי, ואז ייוותר לבריטניה רק המעבר היבשתי דרך חיפה ועקבה, מעבר שקשה לחסמו בפעולה צבאית עוינת (מצד איטליה). לחיזוק טענתו הביא ציטוט ממקור בריטי, המסכם דיונים על עתיד עקבה, שבו נאמר, כי "מבחינה אסטרטגית עקבה הינה אחת הנקודות החשובות ביותר במזרח הקרוב."⁷ עוד טען בן גוריון, כי הבריטים מתכננים לבנות כביש בין באר שבע וראש המפרץ, וכשירצו להניח מסילת ברזל בין ים המלח ועקבה, יורקקו בהכרח לאהדת האוכלוסיה היהודית, ולכן, לדעתו, יש מקום לשיתוף פעולה בין הבריטים לתנועה הציונית באזור. נסיגות השכנוע של וייצמן בעניין התיישבות יהודית בנגב ובאזור ראש המפרץ נמשכו. בפגישה עם שר המושבות, קנליף-ליסטר, ניסה וייצמן לשכנעו בחשיבותה האסטרטגית של עקבה בנוסף על חשיבותה המסחרית העתידה.⁸ שר המושבות, כמו פקידים רבים אחרים, התרשם מעצם הטיעון, אך לא ראה כל מקום לערב את היהודים באסטרטגיה הבריטית. ככל שהמנהיגות הציונית ניסתה לקשור את האינטרס הבריטי בהתיישבות היהודית, נראה כי גישה זו מעולם לא מצאה אוזן קשבת אצל מעצבי המדיניות הבכירים, ורק פקידים מקומיים נתפסו לה לעתים. ההתפתחויות המדיניות סביב אזור המפרץ והערבה מוכיחים זאת בכירור.

עתיד האזור שב ועלה על סדר היום בדיוני הוועדה המלכותית, שחקרה את מהומות 1936 ("ועדת פיל"). על אף דרישות חוזרות ונשנות מצד היהודים להכיר בחשיבות המוצא היבשתי לים סוף,⁹ הם לא נענו, והוועדה הקצתה את הנגב כולו למדינה הערבית. עם זאת קבעה הוועדה, כי "הוא הדין לגבי שאלת הגישה לים סוף לצורכי מסחר. השימוש במוצא זה אל המזרח עלול ברבות הימים להיות לתועלת גדולה למסחר ולתעשייה של הערבים ושל היהודים כאחד, ונודע לנו כי מעיינים בשאלת בניית מסילת ברזל לאורך ואדי הערבה. בשים לב לאפשרויות אלו אנו מציעים למסור לרשות הממשלה הממונה (קרי בריטניה) חבל ארץ בתור

6. תזכיר בן-גוריון אל וייצמן, 4.6.1935, גנזך וייצמן (להלן: ג'ו).

7. "The British at Akaba", *Current History*, London, June 1935.

8. פרוטוקול שיחה בין וייצמן לקנליף-ליסטר, 25.9.1935, ג'ו.

9. למשל, מכתב שרת אל הנציב העליון, 21.6.1937, משה שרת, יומן מדיני, ב', תל אביב

1971 (להלן: שרת, ב'), עמ' 220-222. ראה גם אגרות וייצמן, כרך 17, ירושלים, 1979,

מובלעת (אנקלבה) בחוף הצפון מערבי של מפרץ עקבה ולקבוע בחוזה הערבי הוראות למעברה החפשי של סחורה בין המדינה היהודית ובין אנקלבה זו. יש לקבוע בחוזה הוראות להקלות דומות לאלה למעבר סחורה בין אזור המנדט ובין חיפה, גבול מצרים ומפרץ עקבה.¹⁰ נראה כי בהצעה זו ניסתה הוועדה המלכותית לענות על רצון הכול: הנגב יועד לערבים, ליהודים יוכתח מוצא לים סוף, והאינטרסים האסטרטגיים הבריטיים יישמרו על ידי אחיזתם בפועל בראש המפרץ. הוועדה לא נענתה לבקשת התנועה הציונית, שבידיה היה סקר קרקעות מקיף שערך המהנדס נחום פאפר, לאפשר לה אחיזה בערבה לצרכים חקלאיים. בעת דינוי הוועדה נפגש וייצמן עם הנציב העליון פעמים מספר והעלה את דרישת הציונים "לקבל את כל עמק החוף מגבול הצפון עד הגבול המצרי ואילת".¹¹ אולם הדרישה העיקרית היתה לקבל פס רחב, שיישען על אילת ושיכלול את כל האזורים הבאים בחשבון לחיפושי מים ולהתיישבות, ובכלל זה נחל הערבה. רק על ידי מתן חופש ליזמה היהודית נוכל להקים באילת נמל אמיתי כשם שעשינו בחיפה והאינטרסים הבריטיים יהיו שמורים ובטוחים.¹² דרישה דומה הועלתה גם בפנייתו של משה שרת לנציב העליון. שרת טען, כי "דרישותינו לנגב: 1. אם ימצא פתרון לבעיית המים – עתודות קרקע נרחבות לפיתוח חקלאי. 2. ומה שנכון לנגב בכללו נכון גם לגבי נחל הערבה כולו או לפחות בחלקו [...]".⁴ מפרץ עקבה הוא השער של ארץ ישראל לים סוף ולאוקינוס ההודי והלאה ממנו. חשיבותו לאימפריה תתגשם רק אם היהודים יפתחוהו.¹³ גם בפגישות עם מומחי אסטרטגיה בריטיים לא נלאו הציונים לקשור את חשיבותה האסטרטגית של עקבה בפיתוח יהודי. בפגישתו של שרת עם המומחה הצבאי הבריטי, קפיטן לידל הארט, הסביר לו שרת את חשיבות הדרך היבשתית בין חיפה לעקבה, וטען כי אם יינתן ליהודים לפתח את האזור החקלאי סביב עקבה, הם יעזרו בפיתוח הנמל. "לנו עמדה מסחרית ולאמפריה עמדה צבאית".¹⁴

כאמור, כל הטיעונים הללו לא הועילו ולא הביאו לכלל שינוי בפעילות הבריטית באזור. לידל הארט בשיחתו עם שרת הביע את פליאתו על חוסר הבנייה בעקבה, עשרים שנה לאחר השתלטות הבריטים, וכפי שנראה בהמשך, אכן כמעט לא נעשה דבר בשטח. ברור היה לכול, כי רק סלילת דרך ומציאת מים יוכלו לקדם את פיתוח האזור, אך ביתרונות האסטרטגיים לא היה כדי לעורר לפעילות מסיבית.

10. הרצאת הוועדה המלכותית לפלשתינה (א"י), מסמך פרלמנטרי 5479, ירושלים 1937 (הנוסח העברי), עמ' 281.

11. שיחת ה. וייצמן ומ. שרת עם הנציב העליון, ווקופ, 14.3.1937, שרת, ב', עמ' 64.

12. שם, עמ' 66.

13. ראה הערה 9, מכתב מ. שרת לנציב העליון.

14. דו"ח פגישה מ-22.3.1937, שרת, ב', עמ' 90.

לקראת בואה לארץ של "ועדת וודהד", שנועדה להציע דרכים לביצוע המלצות "ועדת פיל", התגבשה בסוכנות היהודית עמדה ברורה לגבי גבולותיה של המדינה היהודית העתידה. בן גוריון, שהיה מעתה נושא דגל הנגב בקרב המנהיגות הציונית, העלה "הצעה מתוקנת לתכנית החלוקה", ובה תבע להתיר התיישבות יהודית בנגב. לנימוקי ההתיישבות נוסף עתה נימוק חדש והוא – פיתוח הדיג באזור המפרץ. תכניות לפיתוח דיג יהודי באזור זה הועלו עוד שנים קודם לכן, ועתה נתפס להם גם בן גוריון. נימוק זה נוסף אולי לאחר קריאת תזכירו של ואן דן ברג בעניין רכישת אדמות בעקבה והקמת חברת ספנות ודיג יהודית,¹⁵ ואולי בעקבות התכניות הבריטיות לפיתוח הדיג באזור, תכניות שנידונו בעת ההיא. תזכיר זה ותזכירים יהודיים רבים נוספים, שהוגשו בחלקם ישירות לשר המושבות, לא שינו את העמדה הבריטית. בריטניה נסוגה ממילא מתכנית החלוקה, ו"סיבוב" שיחות זה לא שינה את מעמדו של האזור.

התנועה הציונית לא חדלה ממאמציה להשיג דריסת רגל או לפחות הכרה בזכותה לפעול בערבה ובראש המפרץ. בחודשים שעברו מאז פרסום הספר הלבן של 1939 ועד לפרסום חוק הקרקעות ניסו מנהיגיה להפעיל את השפעתם למען הנגב. מאמצי התנועה הציונית למנוע את החקיקה עלו בתוהו, אך דווקא הנגב הדרומי, כולל הערבה וראש מפרץ אילת, סווגו כ"אזור ב'", כלומר כאזור שבו הותרה העברת קרקעות מערבים ליהודים באישור הנציב העליון.¹⁶ יש להניח, כי הלחץ היהודי להכיר באינטרס המשותף של הבריטים ושל היהודים בראש המפרץ אכן נשא פרי, ואפילו הנציב העליון, הרולד מקמייקל, שעמד מאחורי חוק הקרקעות, מוכן היה לשקול תכנית לפיתוח הדיג בחוף המפרץ, תכנית שיש עמה תועלת לכל הארץ.¹⁷ הפעילות כוונה עתה אל עבר הפרלמנט בלונדון ואל אנשי הצבא שם. ל. זיסו, שפעל במשך שנים לטובת רעיון יישוב הנגב על ידי יהודים, פנה עתה לשר המושבות, לורד לוי; שוב הועלתה הטענה הישנה בדבר חשיבותה האסטרטגית של עקבה ובדבר הצורך ליישבה יהודים הנאמנים לשלטון.¹⁸ אנשי משרד המושבות שבו ודחו טענה זו, אולם הצבא הבריטי שכר את שירותיה הטובים של חברת "סולל בונה" כדי לשפר את נמל עקבה ולהכשירו לצורכי המלחמה.¹⁹

15. תזכיר פ. ואן דן ברג אל דוד בן גוריון, 5.4.1939, ארכיון בן גוריון במדרשת שדה בוקר, תיק "פרוטוקולים ופגישות", 1939.

16. ראה מפת תיק הקרקעות במקומות שונים, למשל, י. ואלך, אטלס לתולדות ארץ ישראל מראשית ההתיישבות ועד קום המדינה, כרטא, ירושלים 1972, עמ' 111.

17. הנציב העליון אל משרד המושבות, 12.3.1940, הארכיון הציבורי הבריטי (P.R.O.), מסמך CO/773/424, 75641.

18. ל. זיסו אל שר המושבות, לורד לוי, 12.8.1940, שם.

19. כפי שעולה מדיווחו של חיים יהודה, "המוכתר של עוג'ה", 11.1.1944, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ) S/25/7431.

עניינו של הנגב נידון עתה הרחק מעיני התנועה הציונית. בדינוני ועדת הקבינט הבריטי בשנת 1943 בעתידה של ארץ ישראל נתקבלה בקווים כלליים הצעתו של ל. אמרי להקים מדינה יהודית בדרום הארץ, כולל נמל עקבה.²⁰ התנועה הציונית, שדבר הדיונים כמעט ולא נודע לה,²¹ היתה בעלת השפעה מועטה בלבד על תוצאות הוועידה, ולכן גרמו החלטותיה תדהמה כללית. ברור היה לכול, כי היהודים לא יסכימו לוותר על צפון הארץ, וכי הגליל חשוב יותר מהנגב, אף אם עקבה נכללת בו. מכאן ואילך ועד לסוף תקופת המנדט לא נערך עוד כל דיון מיוחד באזור הערבה וראש מפרץ אילת. העמדה הציונית היתה ונשארה, כי על הנגב כולו להימסר לידיים יהודיות, בלי שים לב לחשיבותה של נקודה זו או אחרת. ימי ההסכמה לויתור על הנגב תמורת הגליל (כהצעת תכנית הוועדה המלכותית) או שיתוף פעולה עם הבריטים בפיתוח ראש המפרץ חלפו מן העולם. הדרישה הציונית כללה מעתה את כל הנגב, וכיבוש אילת במרס 1949, לאחר מסע דרך הערבה, סיים למעשה את המאבק המדיני על הכללתו של אזור זה בתחומי המדינה היהודית.

התכנית ליישובו של ראש מפרץ עקבה

ההנהלה הציונית על שלוחותיה השונות לא עסקה בניסיונות ליישב את הערבה ואת ראש המפרץ, וכל שעשתה היה לקיים מגעים מדיניים אחרים בנידון, התכנית ליישב את האזור הועלו כולן על ידי אנשים פרטיים, בעלי חזון ומעוף. כבר בשנים הראשונות להשתלטות הבריטית על אזור הערבה ועקבה הועלו שתי תכניות ליישוב האזור. בשנת 1921 החליטה קבוצה מאנשי "השומר", בראשות ישראל שוחט ובעידודה הנמרץ של רחל ינאית, לסייר בערבה ובעקבה ככוונה להקים באזור התיישבות, שתהיה מבוססת על דיג ועל תעשיית צדפים לקישוט.²² רעיון זה התבסס על העוברה, שחלק ניכר מחומר הגלם לתעשיית הצדף של בית לחם הובא בתקופה זו מאזור מפרץ עקבה ומהמפרץ הפרסי. בנוסף לכך היתה לאנשי השומר תכנית ליישוב חקלאי באזור. המשלחת, שיצאה לסייר באזור עבר הירדן רק ב-1924, נעצרה בדרך על ידי השלטונות הבריטיים ולא הורשתה להמשיך בדרכה. לאחר שאנשי המשלחת שוחררו, המשיכו במסעם דרומה, אך הגיעו רק למאען ולא המשיכו למפרץ. ניסיונות מאוחרים יותר להשיג רשיונות לדיג ולהתיישבות באזור נכשלו, וכל התכנית נשארה בגדר חלום. חברי הקבוצה,

20. נ. קצוברג, מדיניות במבוכ, ירושלים תשל"ז, מפות מפורטות בעמ' פ"פ-17.

21. א. ששון אל המחלקה המדינית של הסוכנות, 21.9.1943, אצ"מ S/25/7681.

22. רחל ינאית אל יצחק בן צבי, 18.9.1921, ארכיון יד יצחק בן צבי, תיק 2/6/1/13. ראה

גם רחל ינאית, דרכי סיפרת, ירושלים תשל"ב, עמ' 173.

שנקראה "הוועדה האינציאטיבית", עסקו מעתה בעיקר בניסיונות התיישבות בעבר הירדן המזרחי,²³ ולא נשאו עוד עיניהם דרומה. רק בשנת 1936 הגיע הווג בן צבי לסיוור בראש המפרץ, אך זה היה בבחינת סיור היכרות, בלי כוונה לפעולה התיישבותית.²⁴

ההתעלמות מהפוטנציאל היישובי של ראש המפרץ נראתה כמחדל טרגי בעיני נחום תשבי (טיש), אחד החולמים והלוחמים הגדולים למען הנגב בתקופת המנדט. עוד ב-1919, בעת ששהה עדיין בלונדון, עמד תשבי על המשמעות הגלומה במפרץ אילת עבור הבית הלאומי היהודי. הוא החל לרכז חומר על האזור והכין ב-1920 תזכיר גדול על אפשרויות ההתיישבות בראש המפרץ ועל חשיבותה. תשבי ניסה לעניין את וייצמן, אך "ד"ר וייצמן היה עסוק מאוד וכנראה לא ראה את חשיבות העניין. הוא יעץ לי להפגש עם ג'וזף קאון והלכתי אליו מיד. הלה התייחס לכל הענין בקלות. הוא לא מתח ביקורת על התוכן, באשר לא הקשיב כמעט לדברי. הוא אמר שיש עדיין זמן די והותר מאחר שהגבול הדרומי אינו עומד להקבע בעתיד הקרוב."²⁵ מכאן ואילך, במשך כל תקופת המנדט, ניסה תשבי להעלות מחדש את רעיון יישובו של ראש המפרץ, ובפעולתו זו אף הסתכסך פעמים מספר עם חברי ההנהלה הציונית, שראו במאמציו בזבוז זמן.

עם קביעת הגבול בין ארץ ישראל ועבר הירדן בשנת 1922 הוברר, כי לארץ ישראל נשאר שטח חוף באורך של כשנים-עשר ק"מ בראש המפרץ.²⁶ נראה כי איש מהעוסקים בענייני ארץ ישראל לא שם לב לכך בתקופה הנידונה, ונדרש זמן רב לאנשי ארץ ישראל ואף למדינאים הבריטיים להבין את משמעות העובדה הזאת.²⁷ בעת ההיא עדיין היתה עקבה הנקודה המוכרת היחידה, ורבים ראו בה חלק מארץ ישראל. בשנים 1924-1925 התחוללו באזור המפרץ תמורות מדיניות מפליגות, שעיקרן ביסוס האחיזה העבר-ירדנית באזור מאען-עקבה, סילוקה של

23. על תכניותיה של ועדה זו ראה צ. אילן, הכמיהה להתיישבות יהודית בעבר הירדן 1871-1947, ירושלים תשמ"ה, עמ' 365. גם בספר זה, העוסק בניסיונות ליישוב עבר הירדן, לא מוזכרים הנסיגות להתיישבות הנדרונים במאמר זה.

24. ראה דיווחיו של יצחק בן צבי כעיתון "העולם", ובעיקר גיליון ל"ו, 20.8.1936, עמ' 638-9.

25. תזכירו של תשבי מצורף למכתב לוואי של תשבי אל ואן פריזלנד ואל קולונל קיש מ-1.3.1924, ארכיון יד יצחק בן צבי, 2/2/1/19. ראה גם ש. רובינשטיין, "יישוב מפרץ אילת - תעודה מארכיון", ידיעות יד יצחק בן צבי, מס' 3, תמוז תשל"ה, עמ' 28-34.

26. על קביעת הגבול עם עבר הירדן ראה א.פ. אלסברג, "קביעת הגבול המזרחי של ארץ ישראל", מאסף הציונות, ג', תל אביב תשל"ד, עמ' 230-250; י. גילהר, "הפרדת עבר הירדן המזרחי מארץ ישראל", קתדרה, 12, תמוז תשל"ט, עמ' 47-69; ג. ביגר, "קביעת הגבול המזרחי של ארץ ישראל המנדטורית (הערה)", קתדרה, 20, תמוז תשמ"א, עמ' 206-203.

27. ראה, למשל, קיש אל תשבי, 11.1.1929, המתנצל על טעותו בנושא, אצ"מ S/25/7431.

המשפחה ההאשמית משליטתה בחיגז והשתלטותו של אבן-סעוד על האזורים הסמוכים לראש המפרץ.²⁸ בעקבות אירועים אלה העלה תשבי מחדש את הצעתו להיאחזות באזור עקבה, מתוך אמונה "שניתן להשיג את עקבה, שהיא תהיה בעלת חשיבות גדולה עבורנו." תשבי, שהיה באותה תקופה מנהל המחלקה למסחר ולתעשייה בהנהלה הציונית בירושלים, שלח את התזכיר שהכין בשנת 1920 עם עוד תזכיר ארוך לקולונל קיש,²⁹ שעמד אז בראש ההנהלה הציונית בירושלים. עותק מתזכיריו נשלח גם לגובר ההנהלה הציונית, ואן פריזלנד, שאתו עתיד היה תשבי להסתכסך קשות בעניין עקבה. לאכזבתו הרבה של תשבי, לא זכה תזכירו לכל טיפול, ולא נעשתה כל פעולה, ואפילו פעולת חקירה ראשונית, בנושא. ראוי לציין, כי עד לחיבור תזכירו זה, לא ביקר תשבי באזור, וכל המידע שאסף היה מכלי שני.

תכניות הדיג של משה רוזנגרט

בשנת 1926 עלה לארץ ישראל משה (מאוריצי) רוזנגרט, נתין בריטי שהפעיל ספינת דיג שהפליגה בים התיכון. במקום מושבו, תל אביב, הקים חברה שעסקה בדיג במימי הים התיכון, אך כל העת נשא את עינו אל עבר מפרץ עקבה. תשבי, כמנהל המחלקה למסחר ולתעשייה, פגש ברוזנגרט, ומתוך היכרותם צמחה תכנית מעשית ליישוב יהודים בראש המפרץ. רוזנגרט שאף לפתח את הדיג במפרץ, ולשם כך החליט לסייר במקום ולבדוק את תנאיו. כדי שתכניתו תזכה לסיוע ציוני ולסיוע השלטונות הבריטיים, גייס רוזנגרט לסיורו הן את תשבי עצמו והן את קפיטן ספיטר, הביולוג הימי של שירות הדיג של ממשלת ארץ ישראל. ב-17 בפברואר 1929 יצאו השלושה³⁰ לסיוור מירושלים דרך עמאן לעקבה. זה היה, אולי, הסיוור הרשמי הראשון של יהודים בראש המפרץ. בכיקורם באזור נתקבלו בידדות רבה על ידי מושל העיר. הם בדקו ביסודיות את מצב הדיג במפרץ והוברר להם, כי הדיג באזור מצוי בידי משפחת בישארה, המפעילה שמונה סירות דיג קטנות, ספינת דיג גדולה, בית חרושת לקרח וכן משלוח דגים לעמאן ולירושלים דרך עבר הירדן. כמו כן פעלה באזור חברת דיג מצרית, שהשתמשה בציור דיג וקירור יעילים יותר, והיא שיווקה כ-160 טון דגים לחודש לעומת כ-3 טון ששיווקה החברה מעקבה. המבקרים שמו לב להתפתחות הרבה שחלה בעקבה מאז המלחמה,

28. ראה א. דן, "אמירות עבר הירדן 1921-1946", המנדט והבית הלאומי, בעריכת א. שביט וי. פורת, ירושלים 1982, עמ' 320.

29. ראה תזכיר של תשבי, הערה 25 לעיל.

30. כל המסמכים בנושא זה מצויים באצ"מ S/25/7431.

שנבעה רובה ככולה מפעולתן של חברות הדיג באזור. מעורדים מביקורם, אף שלא הספיקו לבקר בחוף הריק והשומם שהיה בתחום ארץ ישראל, חזרו חברי המשלחת והחלו לפעול להגשמת תכניותיהם. בעוד שתשבי פנה לממונים עליו בהסתדרות הציונית, פנה רוזנגרט לשלטונות הבריטיים בבקשה לקבל זיכיון להפעלת חברת דיג בראש המפרץ. רוזנגרט שוכנע באפשרות הפיתוח של האזור: "לאחר שחקרתי בשטח החלטתי ללא היסוס לקחת על עצמי את המשימה הקשה להחייאת האזור שעתה הוא מדברי וחסר תועלת, לתועלתה של ארץ זו." החלטה זו נמסרה למושל מחוז הדרום, מייג'ור קמפבל, שאתו נפגש רוזנגרט מיד לאחר שובו מהסיור. בפגישה תיאר רוזנגרט בפני המושל את תכניותיו, ואף הראה לו סקיצה של מפה גדולה שהוכנה על ידי תשבי, ואשר ציינה את המסלול המקוצר העתידי להובלת הדגים צפונה דרך הערבה ובאר שבע. המושל השיב, שגם הוא מעוניין בפיתוח כביש באר שבע – עקבה ואף הזמין את רוזנגרט להשתתף במשלחת שאמורה היתה לברוק את הנתיב. בסוף השיחה יעץ המושל לרוזנגרט להגיש מיד בקשה רשמית לקבל "זכיון לדיג בעקבה". רוזנגרט התייעץ בתשבי ובספייסר, וב-23.2.1929 הגיש את הבקשה הרשמית.

הבקשה עסקה בקבלת "זכיון בלבדי לדיג ימי לאורך החוף הארצישראלי של מפרץ עקבה ובזכות לבנות רציף". כמו כן נכללה בבקשה "הענקת שטח בן 1000 דונם במקום המתאים לבניית ביח"ר לקרח, מקום לעישון דגים, המלחתם, עיבוד פסולת דגים ותעשיות ימיות אחרות, משרדים ובתי מגורים לצוות". כדי להבטיח את ההצלחה הכספית דרש רוזנגרט "פיקוח על שמונים הק"מ של הדרך הישירה מעקבה לבאר שבע, חברון או עזה כדי למנוע כל תחרות בהובלת דגים". לשם כך מוכן היה "לשפץ את הדרך ולאחזקה במצב תקין". לדעתו, סיים רוזנגרט את בקשתו הרשמית, "אם הממשלה תענה להצעתו, ראש מפרץ עקבה השומם כיום יהפך תוך זמן קצר למרכז תעשייתי פורח, מרכז אספקה ראשי של מזון זול לתושבי ארץ ישראל ובאותו הזמן יתן תעסוקה קבועה והכשרה למספר נכבד של אנשים בענף תעשייתי חדש".³¹

כדי למנוע בעתיד תחרות וקשיים, נפגש רוזנגרט עם הבכיר במשפחת בישארה, וזה הסכים לעזור בהפעלת הפרוייקט, בשל ההפסדים הרבים שחברתו סבלה בגין התעבורה הלקויה. על פי תכניתו של רוזנגרט ניתן היה לשלוח את שלל הדיג במכונית קירור, שתצא בשעה 4 אחר הצהריים מעקבה דרך הערבה (אחרי שתיסלל הדרך). הרכב יעשה את דרכו לאורך 293 ק"מ ויגיע תוך 15 שעות (כלומר, ב-7 בבוקר) לשוק בירושלים, ותוך שעותיים נוספות יביא דגים טריים לשוק בתל אביב. דרך נוספת לשיווק היתה יכולה להיות ברכבת, כאשר בבאר שבע מוסיפים קרח למשלוח, ומעבירים אותו לעזה. שם מועלה המשלוח ב-5 בבוקר על הרכבת, ב-6.30.

31. הבקשה הרשמית הוגשה ב-23.2.1929. ראה רוזנגרט אל מושל מחוז הדרום, שם.

יגיעו הדגים לרחובות ולסביבתה, ב-7.30 לפתח תקווה, ב-8 לקלקיליה, שעה מאוחר יותר לחדרה ולזכרון יעקב, וב-10 בבוקר ניתן יהיה לשווק דגים טריים מים סוף בחיפה.

הממשל הבריטי בדרגיו הבינוניים (מושל המחוז והביולוג הימי) התלהבו מהרעיון ומיהרו להעביר את הבקשה בצירוף המלצותיהם ליעדה. במקביל לפעילותו של רוזנגרט הביא תשבי את פרטי ההצעה ליריעת הממונים עליו בהנהלה הציונית. מיד לאחר שחזר מהסיוור, כתב תשבי תזכיר מפורט להארי סאקר,³² ובו סקר את "התכנית לדיג בעקבה". מתזכיר זה עולה, כי זה היה הרביעי בסדרה של תזכירים שדנו בתכניות הדיג במפרץ, שנכתבו בראשית שנת 1929. תשבי טרח גם להפגיש את רוזנגרט עם הקולונל קיש, וזה נדלק לרעיון ההתיישבות ודגל בה גם לאחר שסיים את תפקידו הרשמי בהנהלה הציונית. תשבי ציין, כי אפשר להשיג לא רק זיכיון בחוף הארצישראלי אלא גם בחוף העבר ירדני, ובכך לתקוע יתד ראשונה בעבר הירדן. לרעתו, זיכיון כזה ותכניותיו מרחיקות הלכת של רוזנגרט עשויים להשפיע השפעה גדולה על פיתוח הנגב כולו, על ידי משיכת יזמות כלכליות נוספות באזורים אחרים. ממגעיו עם הפקידות הבריטית הבין שניתן להגיע לשיתוף הפעולה המיוחל עם השלטונות, שעסקו באותו זמן בתכנון נמל חיפה והיו מוכנים לשמוע כל הצעה (שלא תעלה להם כסף רב) לפיתוח הדרך והמוצא הדרומי לים סוף. תשבי לא הסתפק בדיון בנושא הדיג אלא ניסה להעלות את רעיון היישוב החקלאי של האזור, אולי מתוך הבנה לרעיונות הציונות. בתזכיר נוסף ששלח לסאקר העלה תשבי את "האפשרויות החקלאיות של החלק הדרומי של הערבה", וניסה להוכיח, על סמך דעות חוקרים שביקרו באזור לפני מלחמת העולם, כי אפשר לפתח חקלאות בכמה אזורים בערבה. התזכיר הפליג ודן גם באפשרויות החקלאיות של עבר הירדן הדרומי. ייתכן שבכך ניסה תשבי לרכוש את לבם של חברי ההנהלה הציונית לתכניתו של רוזנגרט. כעת, משהוגשה הבקשה הרשמית, שברור היה (לתשבי) כי תקבל את ברכת השלטונות, כל שנותר הוא להוריע להנהלה הציונית בירושלים ולקבל את ברכתה ואת גיבויה לתכנית.

תזכירו של תשבי הועבר, כאמור, לעיונו של הארי סאקר, שפעל בשנים אלה למען איוון התקציב הציוני הגרעוני. סאקר העביר את התזכיר ללא התייחסות אל ואן פריזלנדר, שאליו העביר כזכור תשבי את תזכירו בשנת 1924. כאן, אצל ואן פריזלנדר, נתקל הרעיון בהתנגדות העזה ביותר. פריזלנדר החזיר את התזכיר לסאקר בצירוף חוות דעת נועזת,³³ שקבעה כי "בהתייחסות לתזכיר המצורף [של תשבי], אני מכיר את מר רוזנגרט אשר הביא ספינת דיג תחת דגל הולנדי וביקר אצלי

32. תזכיר תשבי אל הארי סאקר, 3.3.1929, ש.ם.

33. ואן פריזלנדר אל הארי סאקר, פתקה ללא תאריך, ש.ם.

פעמיים |ואן פריזלנד היה ציוני הולנדי|. אני יכול להודיע לך כי הוא חולה פסיכופט, שמן הראוי לשים אותו תחת השגחה כדי למנוע ממנו לבזבז את כספו במהירות רבה. אנו יכולים להאשים במקרה זה את מר תשבי שלפי טבעו תומך ברעיונותיו השגעוניים. המזכיר שלנו למסחר ותעשייה צריך להפעיל פחות דמיון ויותר חוש מסחרי בתפקידו יותר מאשר עולה מהדיווח המצורף שבו הוא, כרגיל, במרכז.³⁴ מענה חריף זה מצד גזבר ההנהלה הציונית לא הותיר לסאקר כל ברירה, ואכן ההנהלה הציונית לא נתנה כל תמיכה לרעיונותיו של רוזנגרט בשלב זה. עמדתו התמוהה של ואן פריזלנד לא ברורה; אולי רצה לתקוף את סאקר, שיחסיו עמו היו רעועים, ואולי, כקונסול העתידי של הולנד בארץ ישראל, ביקש לשמור על רכושו של בעל ספינה הולנדי. מכל מקום דחה ואן פריזלנד את רעיונותיו של רוזנגרט בטענה "רפואית" פסיכיאטרית. מאוחר יותר התאבד ואן פריזלנד עצמו על רקע משבר נפשי.³⁵

הסתייגות התנועה הציונית ומאורעות 1929 הקפואו אך לא ביטלו את פעילותו של רוזנגרט (ותשבי) בנידון. לאחר ששכחו הרי המהומות ו"הספר הלבן" ופורסמה "אירגת מקדונלד", שתמכה מחדש בבניין הבית הלאומי, חזר רוזנגרט והעלה את תכניתו.

במרס 1931 יצא רוזנגרט לביקור נוסף בעקבה על פי הזמנת השלטונות הבריטיים, כדי לדון בבקשה שהגיש כמה חודשים קודם לכן לוועדה המתמדת למסחר ולתעשייה.³⁶ בעקבות סיור זה, שלווה בשיט של כמה קצינים ופקידים בריטיים בספינתו של רוזנגרט במטרה לאתר מקום לבניית נמל נוח בחופי ארץ ישראל, נמסר לרוזנגרט כי הוועדה דנה בהצעתו והמליצה בפני הנציב העליון לקבלה. נראה כי אנשי הממשל הבריטי לא היו שותפים לחוות דעתו של ואן פריזלנד וראו ברוזנגרט אדם רציני המסוגל לבצע את תכניתו. מושל מחוז הדרום, קמפבל, אף ביקר במיוחד בשטח כדי לבדוק אפשרות יישומו של הזיכיון. קמפבל דיווח, כי בחוף הארצישראלי של המפרץ ניתן לאתר רק שטח קטן בן 1000 דונם המתאים לבנייה, וזאת משום ששאר החוף הוא בוצי או סלעי מדי. בשטח זה יהיה צורך, לפי דעתו, לבנות גם מבנים ממשלתיים כמו תחנת משטרה, תחנת מכס, קרנטינה ועוד, ולכן אפשר להקצות לרוזנגרט רק שטח קטן לצורך יזמותו, כולל אזור לבניית מזח ורציף. כמו כן טען קמפבל, כי העברת תוצרת

34. פירוש וניתוח תגובתו של ואן פריזלנד והסיבות האפשריות לתגובה יוצאת דופן זו ראה ש. רובינשטיין, הנגב באספקלריה של מחדל ציוני גדול (חלק ג') מתוך טרילוגיה – על מפתנה של תקופה חדשה, ירושלים 1985, עמ' 327-339.

35. דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוגריו, תל אביב (להלן: תדהר), כרך ב', עמ' 602-603.

36. תזכיר הפגישה כפי שדיווח רוזנגרט לקיש, 13.3.1931, אצ"מ S/25/7431.

הדיג דרך סיני לבאר שבע או לאל עריש תיתקל בהתנגדות כלכלית מצרית לאור תחרות אפשרית עם דייגי סואץ ופורט סעיד.³⁷ רונגרט העביר את תוכן השיחות לתשבי, וזה העבירם לידיעת הקולונל קיש, שפרש מהנהלה הציונית ועסק עתה ביומות כלכליות משל עצמו. הממשל הבריטי דן בתכניתו של רונגרט, אולם לאכזבתו ולאכזבת התומכים בו, הן יהודים והן בריטים, לא היה הנציב העליון, סר ג'ון צ'נסלור, שלא אהר את העניין הציוני, מוכן לאשר את הזיכיון כפי שביקשו רונגרט. במכתב רשמי ממושל מחוז הדרום נמסר, כי אין לתת זיכיון בלעדי לדיג בעקבה. כדי לרכך את התשובה מוכנים היו השלטונות הבריטיים "להחכיר 100 דונם של קרקע אך לא לאורך שפת הים, לתת את הזכות לבנות רציף ולהשתמש בו שימוש בלבדי ל-25 שנה, לעזור בארגון תחבורה והגנה משטרתית ככל שיראה סביר וכל זה תלוי יהיה ביכולתו של בעל הזיכיון לעמוד בהתחייבותו לספק הכמות המובטחת של דגים."³⁸ רונגרט קיבל אמנם ברצון את האישור העקרוני לקבלת הזיכיון והבטיח להעביר תכנית מפורטת בהקדם, אך משראה כי תכניתו לקבל את הזיכיון אינן מתגשמות, העביר את המידע עליהן לחברתו של הקולונל קיש, עזב את הארץ ויחד למצרים. במשך כשש שנים עסק בסחר ימי ואף הפעיל ספינות דיג באזור אל עריש. בשנת 1938 חזר לתל אביב והיה מעורב בקניית ספינת דיג חדשה בשם "דורון", שהופעלה במפרץ עקבה על ידי חברה ממשלתית לדיג. רונגרט, שלא נטש את רעיון הדיג במפרץ, המשיך לתפעל ספינות בים התיכון; הן טובעו בידי צוללות אויב בזמן מלחמת העולם השנייה והוא פרש לעבודה חקלאית התיישבותית.³⁹

תכנית הולצמן-קיש לפיתוח הערבה ומפרץ אילת

כפי שראינו, היה הקולונל קיש מעורב בעקיפין בכל המגעים לפיתוח אזור ראש המפרץ. עם התפטרותו מהנהלה הציונית ב-1931 הקים "סוכנות להשקעות ומפעלי פיתוח", ובין הפרוייקטים העיקריים שטיפל בהם היתה תכנית לפיתוח אזור הערבה. בפעולתו זו נסתייע הן בתכניתו של רונגרט והן באיש רב פעלים בכל הנוגע להתיישבות היהודית הפרטית בארץ ישראל, שמואל צבי הולצמן. איש זה, המוכר יותר בשל פעולותיו ליישובו של גוש עציון, נרתם לרעיון יישוב הערבה והקדיש לו מאמצים וכסף רב, והוא זה שנתן את הבסיס הפיננסי לתכנית. זמן

37. קמפבל יאל המזכיר הראשי, 24.2.1931, (Q/31), גנזך המדינה (להלן: ג"מ), חט' 22, LD/35/6.

38. א. אפשטיין, קצין מחוז הדרום, אל רונגרט, 21.4.1931, שם.

39. תדהר, ג', עמ' 2887.

קצר לאחר שהקים את החברה ביקר קיש בעקבה כדי להכיר את השטח מקרוב. לאחר שחזר משם נפגש עם הנציב העליון החדש, ווקופ, וזה האחרון העלה ביוזמתו את רעיון פיתוח ראש המפרץ. קיש דיווח לנציב על השתלשלות העניינים הקשורים בבקשת זיכיונו של רוזנגרט והבליט את האבסורד שבמתן אישור לבנות מזח בלי לתת בחכירה כל שטח שהוא בחוף. כמו כן טען נגד ההחלטה שלא לתת זיכיון בלעדי. הנציב העליון הסכים לדרישת קיש לחכירה, אך נמנע מלהתחייב בכל הנוגע לבלעדיות. כמו כן הבטיח לבדוק את נושא הפטור ממכס לתוצרת הדיג, שאמורה היתה לעבור דרך עבר הירדן, וכן את שאלת הטלת מכסי מגן כנגד תוצרת הדיג המצרית. קיש מיהר להעביר את תוכן השיחה ליורשו בהנהלה הציונית, חיים ארלוזורוב.⁴⁰ בארלוזורוב, ששאף בכל מצאו להרחיב את גבול ההתיישבות היהודית ובעיקר לאזורי עבר הירדן, מצא את התומך הנלהב ביותר לתכניתו. העובדה שהובאה עתה לעיונו, שמזה שנים מתנהל משא ומתן עם ממשלת המנדט בדבר מתן זיכיון דיג בחוף הארצישראלי של המפרץ ליוזם יהודי, היה בה כדי להבטיח רבות בעיניו של ארלוזורוב גם לגבי קידום משמעותי של עניין רכישות הקרקע בעבר הירדן. אין להתפלא שמיד עם קבלת המכתב של קיש והחומר הנלווה אליו, ביקש ארלוזורוב לתת עדיפות לנושא. בהערותיו על מכתבו של קיש רשם בכתב יד: "מ[שה] ש[רת] 1. לאשר בתודה. נעזר בכל כוחנו. נזכיר לנציב. 2. אפשר להראות לבון ג[ורדון] ע"מ להחזיר. [ויסוף] וייץ". (בהכנסת יוסף וייץ, מנהל מחלקת הקרקעות של הקרן הקיימת לישראל, לסוד העניינים יש לראות ביטוי לתכניתו של ארלוזורוב להרחיב את תחום ההתיישבות החקלאית גם לאזור הערבה). לקיש אכן נשלחה תשובה ברוח זו.⁴¹ עתה פנו קיש והולצמן לביורר מעשי של תכניתיהם. כדי להכיר את האזור בצורה טובה נשלח המהנדס היהודי, נחום פאפר,⁴² שפעל בתחנת הנסיגנות החקלאית ברחובות, לערוך סקר מקיף של אזור הערבה. הסקר של נחום פאפר נערך לאחר תיאום מוקדם עם השלטונות הבריטיים. בפגישה שהתקיימה ב-8 במרס 1933 בין קיש, הולצמן והמוזכיר הראשי של ממשלת המנדט, ביקש הולצמן לחכור את כל השטח והבטיח להעסיק הרבה ערבים מקומיים בפרויקט. תגובת המוזכיר הראשי היתה נלהבת, והוא הודיע, שהממשלה מעוניינת מאוד בפרוייקט והיא תיתן כל עזרה בהכנת הסקר ובמימוש התכנית.⁴³ הסקר שנערך ב-30.3.1933-18, הינו הסקר המקיף הראשון שנעשה למטרות התיישבות בערבה. בדו"ח שהוגש ב-12.6.1933 מצוי תיאור מקיף של כל

40. קיש אל ארלוזורוב, 15.6.1932, אצ"מ S/25/7431.

41. ארלוזורוב אל קיש, 5.7.1932, שם.

42. על נחום פאפר ופעלו ראה בהרחבה במאמר של אליהו אילת, העומד להתפרסם בקרוב.

43. הולצמן וקיש, בשם "הסוכנות לפיתוח והשקעות בארץ ישראל" (Palestine Investment

and Development Agency) אל המוזכיר הראשי, 8.3.1933; תזכיר המוזכיר הראשי על

הפגישה מאותו תאריך, ג"מ, חט' 22, LD/35/6.

השטח הדרומי של הערבה ודרו"ח מקיף על תכונות הקרקע: נבדקו מקורות מים, האוכלוסיה הקבועה והניידת, הבעלות על הקרקע, אפשרויות התחבורה ובעיות הביטחון. בפרק ההמלצות עמד פאפר על הצורך בהקמת יישוב עירוני בראש המפרץ ובהרחבת שטח הזיכיון, כך שיכלול את שפכי הוואדיות שבהם ניתן למצוא מים, והמליץ על הקמת יישובים מוארכים (במקביל לערבה) במרחק של כ-5 ק"מ זה מזה, כלומר כ-14-15 יישובים בערבה. התנאי להקמת היישובים היה מציאת מים בכמות מספקת, שיפור דרכים והסכמים עם הממשל ועם השבטים הברווים בשטח. לדעת פאפר, ההתיישבות באזור יכולה היתה להתבצע רק על ידי פעולה מרוכזת של החברה ולא "על ידי רצון טוב של המתישבים", וזאת בשל קשיי ההתיישבות באזור.⁴⁴

לאחר שנחום פאפר הגיש את הדרו"ח, הכין הולצמן את תכניתו רבת המעוף והגישה לעיון השלטונות. מטרת הזיכיון היו להגיע לפיתוח נרחב של כל אזור הערבה הדרומית וראש המפרץ, וזאת לאחר עריכת סקר מקיף של כל השטח (הסקר של פאפר היה מדגמי בלבד) ומחקר מקיף על אפשרויותיו החקלאיות. הכשרת השטח אמורה היתה להתבצע על ידי ייבוש המלחות הגדולות בערבה, העברת מים ממעינות על ידי גרוויטציה וחפירת בארות ועבודות שונות כדי להבטיח אספקת מים סדירה ומספקת לשימוש ביתי, חקלאי ותעשייתי. הולצמן ביקש לסלול כבישים מקומיים ולהקים משרדי מנהל, מחסנים, בית חולים קטן, תחנת דואר, תחנת משטרה ומבנים אחרים לתועלת הציבור. כמו כן היתה אמורה להיבנות תחנת מחקר לניסויים חקלאיים. את השטח שיינתן לו בזיכיון חשב לחלק לאחר הכשרתו לקבוצות או לבודדים בתנאי תשלום נוחים, כדי להקים עליו שורה של יישובים חקלאיים עצמאיים. כמו כן חשב לארגן את כל אספקת המכשור החקלאי הנחוץ ולהפיץ במרוכז את כל תוצרת השטח. את כל ההון הדרוש לביצוע התכנית היה מוכן לספק, ותמורת זאת דרש מהשלטונות הבריטיים:⁴⁵

1. מתן זיכיון ל-99 שנה.
2. תשלום סמלי של 1 לא"י לשנה.
3. פטור ממס ל-10 שנים.
4. גבולות הזיכיון: בדרום – המפרץ, במערב – הרי סיני, בצפון – אל קע (אזור קו פרשת המים בין ים המלח למפרץ אילת, כ-75 ק"מ מצפון למפרץ), במזרח – גבול ירדן.

44. דרו"ח הסקר מ-12.6.1933 מצוי בכמה מקומות, ביניהם בתזכיר המחלקה לחקר החקלאות ברחובות, ג'ו; וכן ג"מ, חט' 22, LD/35/6.

45. הדיונים הבריטיים בנושא תכניתו של הולצמן נמצאים בתיקי מחלקת החקלאות של ממשלת המנדט, ג"מ, בעיקר בחט' 7, Ag/12/49. בתיקי יש מסמכים רבים שנכתבו בין השנים 1933-1939, וכולם עוסקים בענייני הערבה וראש המפרץ.

5. הממשלה תבנה תחנת משטרה על חשבון בעלי הזיכיון. התחנה תיבנה בראש המפרץ או בכל מקום שיסכימו עליו. לבעלי הזיכיון יותר להקים משמר הגנה פרטי וינתן נשק בידי העובדים.
6. הממשל יפתח דרך סוג ב' מבאר שבע דרך עסלוג' לראש המפרץ, כאשר בעלי הזיכיון ישתתפו במחצית הוצאות הסלילה עד סכום של 5000 לא"י. הממשל ישפץ ויתחזק את החלק הצפוני של הדרך, בעוד שבעלי הזיכיון ידאגו לדרומה.
7. במקום תיבנה תחנת דואר עם אלחוט – על חשבון בעלי הזיכיון. כמו כן יותר להתקין במקום טלפון.
8. ינתן זיכיון מלא על דיג ואלמוגים עד לגבול 3 מיל של המים הטריטוריאליים של ארץ ישראל. הזיכיון יינתן לדיג, למכירה ולעיבוד.
9. יינתן זיכיון לבניית רציף ומעגן.
10. תוך חמש שנים תוגש תכנית לבניית נמל ולהנחת מסילת ברזל לבאר שבע.
11. יינתן יבוא חופשי על כל הדרוש לבנייה ולהפעלה באזור.

דו"ח פאפר והצעת הזיכיון הועברו במקביל לארלוזורוב (שהעבירם לעיונו של שרת)⁴⁶ ולממשל הבריטי של ארץ ישראל. רצה ארלוזורוב זמן קצר מאוחר יותר לא קטע את הפעולה הציונית למען קבלת אישור להתיישבות בעקבה, אולם עתה הוערמו עליה קשיים מצד הממשל הבריטי. השלטונות הבריטיים התייחסו לבקשתו של הולצמן במלוא הרצינות. הם היו מודעים לתועלת הכלכלית, שתצמח להם מביצוע התכנית, כמו גם לסכנה הפוליטית, שהיתה טמונה בעצם תקיעת יתר יהודית בראש המפרץ. בקשת הזיכיון נידונה במחלקות הממשלה השונות. מאחר שזו היתה בקשת הזיכיון הגדולה והמורכבת ביותר מאז זיכיון ים המלח (שעורר ביקורת רבה על השלטון בקרב אויבי הציונות), היה צורך לבחון את הבקשה בדקדקנות רבה. בין כך ובין כך פרצו "מאורעות 1933", ואף שלאחר מכן שקטה הארץ, נכתנה עתה כל תכנית ראווותנית יהודית בשבע עיניים. תכניתו של הולצמן הועברה תחילה למחלקת החקלאות לבדיקת כדאיותה הכלכלית-חקלאית, ואחר נידונו עניין הבעלות על הקרקע וההיבטים הפוליטיים של התכנית. בינתיים פרש קיש משותפותו בתכנית, וזאת בשל עיסוקים אחרים.⁴⁷ הדיונים בנושא ארכו זמן רב. מושל המחוז, קרוסבי, לא נטה לאשר את התכנית, הן בשל חוסר מידע מדויק על זכויות הבעלות או החזקה על הקרקע של שבטי הברווים באזור, והן בשל החשש להתנגדות ערבית לתכנית.⁴⁸ הדיון בזיכיון הגיע לוועדה המייעצת לנציב

46. ארלוזורוב אל שרת, 2.4.1933, אצ"מ S/25/7431.

47. קיש אל הולצמן, 21.8.1933, בתיק כבהערה 45 לעיל.

48. קרוסבי אל המזכיר הראשי, 20.4.1934, שם.

העליון, וזו דנה בנושא באוקטובר 1934. בשל הבעיות שהיו כרוכות בבעלות על הקרקע, אי הבהירות בקשר למיקומו המדויק של הגבול עם עבר הירדן וחוסר רצון להקציב כספים לסלילת דרכים ולבניית משטרה ודואר בראש המפרץ, דחתה המועצה את בקשת הזיכיון, אך הציעה לאשר החכרת חלק מהקרקע. הודעה על כך נמסרה להולצמן בסוף השנה.⁴⁹ מאמצי הולצמן הופנו כעת לאזור גוש עציון, וכעבור זמן מה פרצו מאורעות 1936, הולצמן הפסיד רכוש רב בעת שנאלץ לפנות את התיישבותו בהרי חברון, והתעניינותו באזור הערבה פסקה. מפעלו אמנם ירד לטמיון, אך ההתעניינות שעורר לא דעכה למעשה עד לסוף תקופת המנדט.

ניסיונות מאוחרים לפיתוח האזור

במקביל לפעולותיו של הולצמן, ובנפרד מהן, התעניינה ההנהלה הציונית בפיתוח הדיג בראש המפרץ. בראשית 1936 הגיש מומחה הדיג הגרמני, ד"ר הנס לוברט מהמבורג, דו"ח מפורט למוריס הקסטר, חבר ההנהלה הציונית, על אפשרויות הדיג במפרץ אילת.⁵⁰ דיווח מפורט זה לווה בהצעה לערוך מחקר מקיף במפרץ, אולם זה לא נערך. לעומת זאת הצטרפו אנשי הסוכנות לסיוור,⁵¹ שערך מנהל מחלקת החקלאות וקצין הדיג הראשי בסירת מחקר ממשלתית, שבדקה את אפשרות הדיג במפרץ ביוני 1938. עוד קודם לכן ערכו אנשי מחלקת החקלאות וקצינים בכירים סיורים יבשתיים לאורך הערבה והגישו דיווח מפורט נוסף על אפשרויות פיתוחה.⁵² מלחמת העולם השנייה לא שמה קץ להתעניינות הציונית באפשרות היאחזות בראש המפרץ. במרס 1940 התקשרו יזמים ערבים ויהודים במגמה להקים חברה משותפת לדיג באזור.⁵³ השותף היהודי, בנימין ברניצקי מתל אביב, היה למעשה נציג סמוי של חברת הדיג "נחשון", שהיתה בבעלות ציונית. הבקשה הועברה ליריעת שרת על ידי בר כוכבא מאירוביץ', מנהל מחלקת הים בסוכנות היהודית.⁵⁴

49. המזכיר הראשי אל הולצמן, 6.12.1934, שם. הדיון במועצה המייעצת נערך ב-27.10.1934.

50. דיווח בלוויית תצלומים והעתקי מחקר במכתבו של הנס לוברט אל מוריס הקסטר, 27.1.1936, אצ"מ S/25/7431.

51. דיווח מ-6.6.1938, שם.

52. שני סיורים מקיפים נערכו באזור: האחד בפברואר 1936 בהשתתפות קצין ההשקיה, קצין חקלאות והיערן הראשי, והשני בין התאריכים 19.4.1938-14, והשתתפו בו מנהל מחלקת החקלאות והדיג, היועץ הכלכלי לנציב העליון, קצין הדיג הראשי, קצין החקלאות של מחוז ירושלים ופקידים אחרים. דיווח על הסיורים ב-25.2.1936 וב-5.6.1938, ג"מ, חט' Ag/12/49, 7.

53. תזכיר מ-29.3.1940, אצ"מ S/25/7341.

54. מאירוביץ אל שרת, 9.6.1940, שם.

במקביל הועברה בקשה רשמית לנציב העליון, ובה נמסר כי מאז הדיווח השלילי של קצין הדיג הראשי ב-1938 נסללה דרך נוחה בין באר שבע לעקבה, ועכשיו אפשר להוביל רגים בנוחות מראש המפרץ. הנציב העליון דחה את הבקשה בנימוק ביטחוני⁵⁵, וכך, אולי, שם קץ לשיתוף פעולה יהודי ערבי בתחום זה.

בשנת 1942 ניסה נחום תשבי לבדוק מחדש את אפשרויות הדיג באזור, ושוב עורר את חמתם של הגורמים הרשמיים בהנהלה הציונית. מאירוביץ' ראה בפעולתו של תשבי חרירה לתחומו והפנה תלונה בנידון לשרת, וזה העבירה לשמורק, שהיה אחראי על תשבי⁵⁶. גם הפעם לא נעשה דבר בנידון. הדיג כראש המפרץ הופעל על ידי חברה ממשלתית ארצישראלית, שפעלה מעקבה, והקשר היהודי היחיד אליה היה בעוכרה, שספינת הדיג נבנתה במספנות יהודיות בתל אביב ונקראה "דורון"⁵⁷. החברה הממשלתית פעלה עד 1946, ולקראת סיום השלטון הבריטי על ארץ ישראל נמכרה להונג קונג. עוד בשנת 1945 התעניינה חברה מתל אביב בשם Eastrade באפשרויות לדיג כרישים בים סוף⁵⁸, והתמידה בבקשתה זו, שלא יצאה לבסוף לפועל, עד סוף שנת 1946.

מלחמת העולם השנייה גם לא שמה קץ לתכניות ההתיישבות החקלאית באזור. עכשיו החלה גם ההנהלה הציונית לבדוק אפשרויות ליישוב השטח, ולא השאירה עוד את היוזמה בידי חברות פרטיות בלבד. ב-13-18 בדצמבר 1942 נערך סיור מקיף בערבה⁵⁹, ובו השתתפו ד"ר גרנובסקי, המנהל בפועל של הקרן הקיימת, יוסף וייץ שארגן את הסיור, ד"ר רביקוביץ' – מומחה לקרקע, ד"ר מ. זוהרי – בוטנאי מהאוניברסיטה העברית, זלמן ליפשיץ – המודד ושרטט המפות, ושמחה בלאס – המומחה לתכניות השקיה. כמו כן השתתפו בסיוור יואב צוקרמן, איש גדרה, וחירם דנין. סיור זה, שנערך תוך תיאום מלא עם השלטונות הבריטיים (בתקופת "הספר הלבן"), התמקם באזור עין חצבה, וברק את אפשרויות ההתיישבות לכל אורך הערבה. נראה שמשתתפי הסקר לא הכירו את דו"ח פאפר, שכן חזרו כמעט על כל פעולותיו. משלחת סקר זו לא היתה היחידה. בנובמבר 1943 נערך באזור סיור מטעם חברת האשלג⁶⁰, והשתתפו בו פרופ' פיקארד הגיאולוג, המטאורולוג

55. תשובת הנציב העליון, 25.7.1940, שם.
 56. מאירוביץ אל שרת, 21.1.1942; שרת אל שמורק, 4.2.1942; ותשובת שמורק, 15.2.1942, שם.
 57. דיווח על פעולות החברה הממשלתית וספינת הדיג "דורון", ג"מ, חט' 2, A/1/6/43 (דו"חות פעולה) ו-A/11/48-1 (פירוט החברה). ראה גם הערה 39 על חלקו של רוזנגרט בספינה.
 58. חברת Eastrade Co. אל מנהל מחלקת החקלאות, 5.10.1945 ו-31.10.1946, ג"מ, חט' 7, תיק AF/21/25.
 59. דפי יומן של שמחה בלאס, 13-18 בדצמבר 1942, ארכיון יד טבנקין (אפעל), ארכיון שמחה בלאס, מיכל 1, תיק 8.
 60. דיווח על הסיור והסקר, 16.11.1943, אצ"מ S/25/7341.

הממשלתי הבריטי ועוזרו היהודי רוזנו וכן שני מהנדסים של חברת האשלג. מטרתו המוצהרת של הסיור היתה להכין סקר אקלימי בערבה ובעקבה, וכן לבדוק אפשרות לסלילת כביש ממפעלי סדום ועד לעקבה. כמו כן נבדקה אפשרות להנחת מסילת ברזל וצינור נפט בנתיב זה. אף שבמוצהר לא נבדקו אפשרויות ההתיישבות, ניתנו בדו"ח המסכם הערכות גם בנושא זה.

כל פעילויות המחקר, הסקר ותכניות ההתיישבות לא שינו את העובדה הבסיסית, כי עד סוף תקופת המנדט לא היתה כל אחיזה יהודית קבועה בערבה ובראש המפרץ. שחרור האזור במלחמת העצמאות והקמת מדינת ישראל הם שנתנו את הרחיפה המכרעת להקמת יישובים באזור.

סיכום

הפעילות היהודית סביב ניסיונות ההתיישבות בערבה ובראש המפרץ מאירה את כוונות התנועה הציונית ביישוב הארץ ומאפשרת לבחון בזעיר אנפין את התקוות הציוניות, את תהליך קבלת ההחלטות, את המחדלים ואת ההצלחות. כמו כן מאפשר עיון בנושא זה לעמוד על פעולתם של הגורמים היהודיים הפרטיים בתהליך יישוב הארץ ועל קשרי התנועה הציונית עם השלטונות הבריטיים. התכניות ליישב את המפרץ מעלות את הנקודות הבאות:

א. בשונה מהמקובל בספרות המחקרית הדנה ביישוב הארץ בכלל וביישוב הנגב בפרט, הערכה וראש המפרץ זכו לתשומת לב במשך כל התקופה. תשומת לב זו באה לידי ביטוי הן ברעיונות מדיניים טריטוריאליים – גבולות ומוצא לים, והן בתכניות יישוב מפורטות.

ב. התפיסה הגורסת כי ההון היהודי הפרטי פעל במרכז הארץ, ליד הערים הגדולות, בתכניות התיישבות בטוחות, ואילו ההון הציבורי הושקע בפיתוח הפריפריה היישובית, במשימות לאומיות ולאורך הגבולות, מועמדת כאן בסימן שאלה. דווקא ההון הפרטי הוא שנמשך לאזור מרוחק וקשה זה, בעוד שהממסד הציוני, שלא השכיל בשנות העשרים והשלושים לראות לטווח ארוך, דחה תכניות אלה בטענה של חוסר כדאיות כלכלית. היוזמה הפרטית הקדימה את היוזמה הציבורית, שגילתה רק במאוחר את ערכה של התיישבות יהודית באזור אסטרטגי זה.

ג. גם הטענה, כאילו הממשל הבריטי על כל שלוחותיו דחה וסיכל כל פעולת התיישבות יהודית, מעוררת תהיות. הבריטים ככלל נטו לשיתוף פעולה מלא, אולי משום שהיו כאן יזמות פרטיות ולא יזמות ציוניות ממוסדות. התנועה הציונית היא שדחתה את הרעיון, בעוד שהבריטים עודדו את מגישי ההצעות, ואף היו מוכנים להעניק חסות למפעלים השונים שנועדו להרחיב את תחום היישוב היהודי. אין

להסיק מכך על נטיות "ציוניות" בריטיות, אך בכל מקום שהאינטרסים הבריטיים יכלו לצאת נשכרים מהפעולה ובכל מקום שלא היתה חריגה משמעותית, היתה תמיכת השלטונות מובטחת. אירועים מקריים, מאורעות וקשיים אחרים רחו מדי פעם את אישור התכניות, אך נראה בבירור כי לא השלטונות הבריטיים הם שהיו המחסום ליישוב הערבה וראש המפרץ בתקופת המנדט בכללה ואפילו בתקופת "הספר הלבן".

ד. קשיי ההתיישבות באזור, קשיים גיאוגרפיים כמו מחסור במים, אקלים קשה, אדמה לא מתאימה וקשיי תעבורה, הם שהכריעו בסופו של דבר ומנעו את יישובו של האזור. סקרים מהירים הולידו קביעות אופטימיות, אך סקר מקיף ומדויק לק לגבי אפשרות הקמת תעשיית דיג ראויה לשמה (כפי שממשלת המנדט עצמה נוכחה בכך) והקמת התיישבות חקלאית, היה מורה כי תכנית כזו נידונה לכישלון כלכלי. דרושים היו אמצעים גדולים מדי, שלא עמדו לרשות החברות הפרטיות והתנועה הציונית, כדי ליישב את השטח. רק אינטרס מדיני או ביטחוני אסטרטגי היה בו כדי להביא ליישוב אזור קשה זה, ואינטרס זה יחד עם האמצעים הדרושים להשקעה נמצאו רק לאחר הקמת המדינה.

ההתיישבות בערבה ובמפרץ אילת יסודותיה הם בתכניות ובסקרים שנערכו קודם להקמת המדינה. המפעל הציוני, ששינה לחלוטין את פניה של ארץ ישראל, תכנן גם את תהליך עיצובו מחדש של אזור הערבה, תהליך שהתבצע ומתבצע עד היום.

